

Het ‘versteende’ ideaal van broederlijkheid

De kapittelzaal van Rievaulx

Harry van Royen

De ruimtelijke indeling van een twaalfde-eeuwse cisterciënzerabdij stond in het teken van de goede orde tussen drie groepen mensen die er (tijdelijk) leefden: gasten, lekenbroeders en koormonniken. De leefwereld van beide monastieke ‘staten’ – die van lekenbroeders en koormonniken – was er oorspronkelijk een van strikte segregatie. Dat lekenbroeders ook als volwaardige leden van de abdijspopulatie gelden, was een niet zo vanzelfsprekende gedachte die niettemin door Aelred, abt van Rievaulx, gehuldigd werd. De mysticus maakte er niet alleen allusie op in spirituele of filosofische overwegingen, maar hij demonstreerde dat idee ook in het bouwprogramma dat hij liet uitvoeren in zijn eigen abdij.

Een nieuwe visie, een nieuwe vorm

Die architectonische wending als illustratie van een nieuwe visie was ook vreemd omdat de bouwheer een voorgeschiedenis had die weinig kiemen voor een omwenteling bevatte. Het zag er oorspronkelijk immers niet naar uit dat Aelred het monastieke pad zou bewandelen. Als steward van de Schotse koning David waren er andere horizonten. Aelred maakte als hoveling kennis met de cisterciënzers toen hij begin 1134 met stichter ridder Walter Espec een bezoek bracht aan de kersverse abdij Rievaulx. Deze stichting was nog maar sinds 1132 met monniken van Clairvaux bevolkt. De dag na zijn bezoek meldde Aelred zich aan als novice. In 1143 werd hij als abt naar de nieuwe stichting te Revesby gestuurd om in 1147 naar Rievaulx teruggeroepen te worden. In Rievaulx wachtte hem de zware taak om als derde abt de gemeenschap te leiden.

Een van Aelreds beleidsopties was de heropbouw van de oostelijke kloostervleugel van Rievaulx. De groei van de gemeenschap maakte een verbetering van de accommodatie noodzakelijk. Hierbij zou vooral de bouw van een kapittelzaal – de semi-liturgische ruimte waar de kloosteroverste zijn mededelingen doet, richtlijnen uitvaardigt en stichtende redes (kapitteltoespraken) houdt – verreweg de meeste aandacht krijgen. Eigenlijk was die nieuwe kapittelzaal niet voorzien. De oorspronkelijke, gebouwd onder abt William, voldeed immers aan de gang-

Ruïne van de kapittelzaal van Rievaulx.

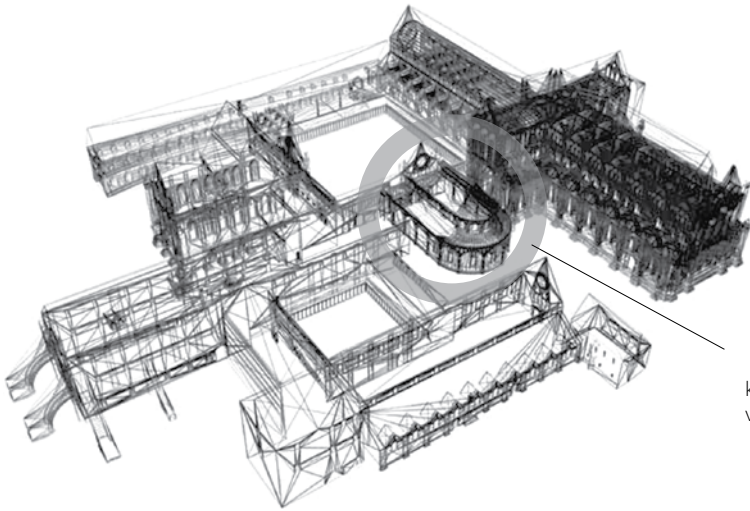

bare normen. Meer dan een sobere zaal, waar de koormonniken hun kapittel konden houden, belangrijke gasten ontvangen en novicen aanvaardden, had een abdij niet nodig. Tenzij het een abdij was met een abt die er ongehoorde denkbeelden op na hield.

Sermoenen voor alle oren

De kapittelzaal, die omstreeks 1150 onder het abbatiaat van Aelred werd gebouwd, gaf blijk van een uitzonderlijk ontwerp. Waar een modale kapittelzaal vierkant of rechthoekig is, was die van Rievaulx opvallend ‘apsidaal’: de oostelijke zijde werd gevormd door een halfronde, met een koepel overwelfde, uitsparing. Maar niet alleen het ronde einde van de zaal oogde ‘anders’. De lichtinval was in tegenstelling tot ‘gewone’ kapittelzalen overvloedig. Dat was te danken aan een vide: een deel van de vloer van de tweede verdieping was wegelaten zodat het licht uit de vensters van de bovengaanderij onbelemmerd kon binnenstromen. De hele kapittelzaal werd bovendien omgeven door een galerij. In deze galerij konden de lekenbroeders plaatsnemen als abt Aelred – zoals gebruikelijk op belangrijke kerkelijke feestdagen – zijn sermoen gaf. En precies dit was de ongehoorde nieuwigheid van Rievaulx.

In elke andere abdij dienden de lekenbroeders buiten in de pandgang de toespraak te volgen. Door hen in de kapittelzaal zelf te verzamelen, bracht Aelred de hele monastieke gemeenschap samen binnen één ruimte. Er waren zelfs genoeg banken aanwezig, zodat de meesten konden zitten. Allicht waren enkel de lekenbroeders die op de uithoven en stadshoven werkten of vaak op missie waren, van een zitje verstoken. Maar geen nood, het ging dan meestal om potige kerels die er geen punt van maakten rechtstaande het woord van hun abt te genieten. Om er voor te zorgen dat iedereen ook het sermoen kon volgen, hield Aelred – op advies van zijn tijdgenoot en evenknie Isaac van Stella – zijn sermoen doorgaans heel eenvoudig. Er mag zelfs niet aan getwijfeld dat hij op de ‘algemene vergaderingen’ de lokale spreektaal gebruikte in plaats van het Latijn.

kapittelzaal
van Rievaulx

Een voetnoot in de geschiedenis

In de architectuurgeschiedenis werd deze kapittelzaal in de jaren 1970 door vooraanstaande Engelse wetenschappers – zoals de historici W.S. Gardner en R. Gilyard-Beer, beide nochtans vertrouwd met de cisterciënzerarchitectuur – als een bizar fenomeen en zelfs als een opmerkelijke lapsus beschouwd. Ook vandaag wordt nog niet bijster veel aandacht besteed aan de uitzondering in het dal van de Rije.¹ Vanuit een vergelijkend architectuurhistorisch standpunt kan het ‘geval Rievaulx’ inderdaad als een deviante constructie bestempeld worden.

Toch kwam de apsis als constructie ook voor in enkele andere kapittelzalen uit de middeleeuwen. Dit was o.m. het geval in de meer dan 100 km dichterbij Schotland gelegen benedictijnenabdij bij de kathedraal van Durham. Dat gebouw was twintig jaar eerder opgetrokken en kon dus als inspiratiebron voor de derde abt van Rievaulx hebben gediend. Aelred was trouwens afkomstig van het nabijgelegen Hexham en bovendien behept met een grote devotie tot Sint Cuthbert van Lindisfarne, de heilige die in de kathedraal van Durham begraven werd.

Zelfs de globale vorm van de kapittelzaal van Rievaulx gaat terug op een typologie. Mogelijk had Aelred, tijdens zijn Romeinse missie in 1142, zelf kennis gemaakt met een treffend voorbeeld van die typologie: de U-vormige grafbasiliek van San Sebastiano, op amper 1,6 km van de abdij van Tre Fontane. Niet toevallig heeft de kapittelzaal van Rievaulx de ondersteuning van de herdenkingscultuur van overleden heiligen met zo’n Romeinse grafbasiliek gemeen. In de abdij van Aelred nam de verering van de relieken van de abt-stichter William al gauw een hoge vlucht. De stoffelijke resten van die eerste abt – pionier van de orde in het noorden van Engeland en het zuiden van Schotland – werden herbegraven in het midden van de nieuwe kapittelzaal, waardoor de galerij rondom ook geschikt was voor de herdenkingscultus.

Een krachtig signaal

De hernieuwde aandacht voor de Regel en de opwaardering van de herinneringsfunctie van samenkomsten kwamen door de apsidale structuur van een semi-liturgische ruimte met een bijkomende galerij in de focus te staan. Aelred besepte dat hij niemand uit zijn abdijsamenleving het ‘profijt’ van die focus mocht ontzeggen. Zijn tijdgenoot Helinand van Froidmont, eveneens cisterciënzerauteur, bestempelde de kapittelzaal als de locatie bij uitstek waar God het meest nabij komt en de duivel het verst verwijderd blijft. Precies omdat lekenbroeders meer dan koormonniken blootgesteld worden aan verleidingen, achtte Aelred hun participatie aan de kapittels hoogst geraadzaam.

In het licht van de liefdesleer van abt Aelred is het concept van de kapittelzaal dus helemaal niet als een afwijking te beschouwen, wel als een krachtig ruimtelijk signaal, in steen. Het bestaan van dit gebouw onderstreepte de doorbraak van een heilzaam inzicht: monastieke liefde gedijt niet als ze alleen in een geestelijk of spiritueel kader wordt beleden, ze moet ook in de dagelijkse realiteit zichtbaar zijn, wil ze een impact hebben op de volledige gemeenschap. Dat die gemeenschap bovendien een spiegel vindt in de gemeenschap van de heiligen, werd benadrukt door de goed uitgekiende verstrengeling van uitingen van liefde voor de overleden stichter enerzijds en blijken van eerbiedige liefde voor alle levende broeders in de abdij anderzijds.

Toen Aelred de kromstaf van Rievaulx hanteerde, waren er meer dan zeshonderd monniken en lekenbroeders in zijn abdij. Dit verklaart de imposante afmetingen van de door hem gebouwde kapittelzaal. Het gouden cisterciënzer tijdperk bleef echter niet duren. Rond 1400 telde de gemeenschap amper twintig monniken en lekenbroeders. Die decimering van het ledenbestand had tot gevolg dat de galerij gedeeltelijk afgebroken werd en de kapittelzaal verkleind. Maar ook dat getuigde van het door Aelred ingescherpte besef van het belang van de juiste mensenmaat van de liefde.

Harry van Royen is historicus. Hij is verbonden aan het bureau cultuur van het departement architectuur van PHL University College – Campus Diepenbeek.

¹ In het boek van H. Stein-Kecks, *Der Kapitelsaal in der mittelalterlichen Klosterbaukunst, Studie zu den Bildprogrammen* (Deutscher Kunstverlag, Berlin 2005) staat bijvoorbeeld alleen een foto van de kapittelzaal van Rievaulx afgedrukt, zonder verdere uitleg.

LITERATUUR

G. Coppack, “Rievaulx Abbey”, in: E. Robinson (ed.), *The Cistercian Abbeys of Britain. Far from the Concourse of Men*, Batsford, London, 1998, blz. 160-164.

P. Fergusson & S. Harrison, *Rievaulx Abbey. Community, Architecture, Memory*, Yale University Press, New Haven-London, 1999, blz. 83-101.

P. Fergusson, G. Coppack & S. Harrison, *Rievaulx Abbey*, English Heritage, London, 2006, blz. 22.